

УДК [688.721.2:2-526]:374

Марцінковська Раїса Дмитрівна,

керівник гуртка Полтавського міського центру позашкільної освіти, м. Полтава, Україна, e-mail: pozashkilna@ukr.net

ЛЯЛЬКА-МОТАНКА: ВИГОТОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ОБЕРЕГУ

У статті розкрито характерні особливості одного з різновидів народної іграшки – ганчіряної ляльки (ляльки-мотанки) та її значення в житті й побуті, обрядовості українців. Описано різновиди ляльок (лялька-янголятко, коляда, пасхальна, масляниця, дівчинка-доля, лялька-нерозлучники, подвійна лялька, баба-дівка та ін.), функціональне значення ляльки-мотанки (лялька як іграшка, оберег, подарунок, символ). Розглянуто матеріали для виготовлення ляльки-мотанки, а також представлено технологічний процес її виготовлення з характерними особливостями Полтавського регіону в умовах гурткової роботи на базі позашкільного навчального закладу, який буде доступний учням молодшого та середнього шкільного віку (6–12 років).

Ключові слова: ганчіряна лялька, лялька-мотанка, позашкільний навчальний заклад, гурткова робота.

Нині в Україні актуалізувалась проблема збереження культурної та історичної самотності, національних традицій, споконвічних етичних цінностей народу та передачі його культурного досвіду юному поколінню. Одним із ефективних засобів опанування учнями культурної спадщини народу є ознайомлення, вивчення і виготовлення народної іграшки – унікального різновиду українського народного мистецтва.

Народна іграшка, як і все традиційне народне мистецтво, позбавлена елементів зовнішнього етнографізму: як правило, вона містить обмаль зовнішніх атрибутів етнічної належності, тому здебільшого позначена простою формою, позбавлена кричущо-яскравих кольорів, складної та вибагливої орнаменталії. Про зв'язок цієї іграшки з витоками етнонаціональних культурних традицій свідчать ставлення до матеріалу, пластична інтуїція, коло-

ристична рефлексія. Саме така іграшка, насичена буттєвою та історичною інформацією, комунікативно близька дитині. У ній – цілий світ образів, архетипів, метафізичних і символічних основ бачення, сприйняття й переживання життя; у ній містяться нюанси психоментального характеру етносу, а також відображено специфіку певних трансетнічних явищ.

Генезис та основні етапи розвитку народної іграшки розкрито в мистецтвознавчих роботах (М. Бартрам, О. Бакушинський, Г. Блінов, М. Бахман, О. Бенуа, М. Грушевський, І. Дайн, Г. Локуцієвська, І. Макарова, О. Найден, Т. Перевезенцева, С. Ханемен) – авторами виокремлено художню специфіку народної іграшки як особливого різновиду декоративно-ужиткового мистецтва. Методичні аспекти використання народної іграшки в навчально-виховному процесі різних навчальних закладів розробляли Є. Антонович, Р. Захар-

чук-Чугай, М. Станкевич, А. Шушкевич, Т. Коваленко, Н. Дігтяр та ін.); завдяки цим дослідженням наука і практика збагатилась змістовними працями і цінним досвідом.

Вивчення різновидів традиційної української народної іграшки, а саме ляльки, і її створення в умовах гурткової роботи в закладах позашкільної освіти – один із методів залучення дітей до національної спадщини. У таких гуртках перед педагогами постають завдання: зацікавити учнів вивченням історії розвитку ляльки-мотанки; сприяти глибокому осмисленню вихованцями значення ляльки-мотанки в житті людини – прадавньої і сучасної, вироблення духовної потреби берегти її як сімейний скарб і оберег; виховувати любов до праці майстринь-лялькарів; навчити виготовляти іграшки різних регіонів України, прищеплювати повагу до культурних традицій родини й країни.

Однак життя йде вперед: з'являються нові дослідження, збагачуються архівні джерела та й змінюються соціально-політичні умови, постають нові виклики перед суспільством, наукою, школою. І в цих умовах важливо не розгубити унікальні надбання народу, не «замулити» цілюще джерело – народне мистецтво.

Мета нашої статті – розширити відомості про мистецтво виготовлення ляльки-мотанки з характерними особливостями Полтавського регіону, що допоможе педагогам у передачі культурно досвіду нашого народу молодшому поколінню шляхом опанування традицій українського лялькарства.

Першими прототипами іграшки в Україні вважаються фігурки, виявлені на пізньопалеолітичній стоянці в с. Мізин Коропського району Чернігівської області. Це узагальнені жіночі постаті, а також маленькі анімалістичні фігурки вовка або собаки, виготовлені близько 25 тисяч років тому. Ці зооморфні фігурки, ймовірно, мали також обрядове, тотемне значення, а тому їх загалом можна віднести до культурної пластички малих форм і лише опосередковано пов'язати з іграшкою, точніше – з її прадавніми витоками [1, с. 3]. Відтоді значно змінився матеріал, з якого виготовляють ляльку: від палички, глини,

тканини, згодом – паперу, вовни, порцеляни, дерева до металу, пластмас; з удосконаленням виробництва і винайденням різних синтетичних сполук змінювався вигляд ляльки. Відомі ще такі ляльки: *зайчик на пальчик, метелик, півник, пташка*, – маленькі та зручні для гри. Матусі, виготовляючи своїм дітям ляльки, співали колискові. Із зростанням дітей змінювалися і ляльки [4]. Сьогодні познайомитися з еволюцією ляльки й дізнатися про її історію можна в Державному музеї іграшки (Київ). Однак особливі почуття і ніжність у нас викликають саме народні ляльки-мотанки.

Зауважимо, що в наш час значення багатьох українських обрядів за участю ляльки забуте й окремі обряди тільки-но починають відроджуватися. Як відомо, народні свята були підпорядковані календарному циклу сільсько-господарських робіт. Обряди, що відбувалися на святах, за віруваннями селян, повинні були сприяти приплоду худоби, щедрому врожаю, здоров'ю і благополуччю членів селянської сім'ї. Тому обрядові дійства супроводжувалися різними оберегами, виготовленими вручну, у тому числі й ляльками; матеріалом для них слугувала солома, трава, очерет, рогоза, тканина, гілки дерев [8, с. 8]. Ляльки-талісмани дбайливо зберігалися в сім'ї, передавалися з покоління в покоління разом із традиційними прийомами їх виготовлення. Минав час, і бабуся діставала із заповітної скрині чарівних лялечок, різноколірні клапти тканини, мотки ниток і розпочинала навчати старовинного мистецтва лялькового рукоділля.

Одним із видів ляльки є **ганчір'яні ляльки**, наділені виховним потенціалом – вони визнані важливим засобом етнопедагогіки і займають значне місце в практичній роботі з дітьми. Ганчір'яна лялька – предмет для занять рукоділлям, художньою працею, декоративно-прикладним мистецтвом і текстильним дизайном. Народна ганчір'яна лялька може виступати прикладом вивчення техніки й технології, художнього конструювання з тканини [5, с. 18]. Як зазначає І. Зіміна [4], з безформенного шматка зношеної тканини «народжується» лялька, і таким чином

тканині надається нова якість. Старий одяг рвали на акуратні смужки, квадрати, втілюючи перехід від хаосу до порядку. Така лялька має велике духовне наповнення (саме в цьому проявляється привабливість ляльки зі шматочків тканини) і ставала оберегом (з цієї ж причини новонароджених загортали в натільні батьківські сорочки, сповивали в пелюшки з ношеного одягу) – вважалося, що така лялька пророкувала її маленькій господарці життя без вад і ушкоджень.

Першим збирачем і дослідником української народної іграшки був священник із Суботова Марко Грушевський (1865–1938), родич відомого історика Михайла Грушевського. У 1904 р. було опубліковано його працю «Дитячі забавки та ігри усякі», в якій є слова і про ляльку-мотанку. З погляду дослідника, відтворюючи реальні й уявні предмети, образи, лялька служить цілям розумового, етичного, естетичного і фізичного виховання, допомагає дитяті пізнавати навколишній світ, привчає до цілеспрямованої, осмисленої діяльності, сприяє розвитку мислення, пам'яті, мови, емоцій. Важливе її значення й у розвитку дитячої технічної та художньої творчості [3].

До ляльки як джерела духовності звертаються дослідники народної культури, щоб донести до нащадків її скарби (О. Найден, М. Сумцов, К. Широцький та ін.). Лялька є способом пізнання життя для тих, хто її створює, і для тих, хто з нею спілкується. Ученими було доведено, що одна з *характерних особливостей* і давніх таємниць ганчір'яної ляльки – її містична безликість. Ця особливість ріднить її з обрядовими безликими фігурками. Безликість зберігала ляльку в цілості. Але, на думку дослідників, сенс цієї стійкої символіки в ляльковій традиції давно забутий [3, с. 8, 18]. На запитання дослідників під час етнографічних експедицій: «Чому в ляльки немає обличчя?», – сільські жінки відповідали, що воно їй просто не потрібне, бо в будинку не повинно бути зайвих очей [8, с. 8]. Навіть вважалося, що лялька з обличчям небезпечна для дитини, адже через очі, ніс, рот, вуха, – навіть і намальовані, – відбувається зв'язок з космічними силами, світлими і

темними, добрими і злими. Тому краще й надійніше накласти на зображення обличчя табу. Лялька без образу відчужена від побутової конкретики, від живої людини. Вона сліпа, глуха і німа – сама по собі, сама в собі. Тільки у такому мовчанні і можна було зберегти таємницю роду, сім'ї, – вважали люди [8, с. 35]. З часом, наші предки почали використовувати мотив хрестоподібної вишивки на обличчі ляльки-мотанки, який, на думку вчених, може бути пов'язаний з астральними символами, з сонячним божеством [8, с. 18, 27, 35]. В основі цієї ляльки була палиця, або кукурудза (що характерно для Полтавського регіону), або тканина, скручена у валик, і всі деталі ляльки були примотані до основи – ниткою. Тому вона й називається лялька-мотанка.

Для наших пращурів лялька була і іграшкою, і оберегом, і подарунком, і символом добробуту та щасливої долі. Колись у осінні та зимові вечори збиралися наші прабабусі, родички та їхні донечки, онучки у світлиці, запалювали свічки і прями, вишивали, шили одяг, виготовляли для діток ляльки-мотанки – для дитячих забавок, ігор, подарунку нареченим, для оберегів своєї родини, бо вірили в священний оберіг сім'ї. Вважалося, що лялька-мотанка як берегиня роду принесе в сім'ю злагоду, любов, оберігатиме від лиха та даруватиме здоров'я.

Лялька-немовля готували для новонародженої дитини – її клали в люльку, поки не народиться маля, а потім, коли дитинка підросла, давали їй гратися цією лялечкою. Для дитячих утіх робили *ляльку-янголятко* – оберіг дитини, *ляльку-куватку*, яку вішали угорі над люлькою – так, дитина заколисувалася цією лялею. Створювали ляльки до обрядових свят: діти шедрували, колядували. До свят виготовляли спеціальну ляльку – *коляду, пасхальну, масляницю*. З настанням літа, коли батьки і діти проводили цілі дні в полі, для забави робили ляльки з палиць, трави, кукурудзяного листя, качанів, рогози, ниток. Наставали жнива – і в хаті з'являлася лялька-оберіг достатку родини – *лялька-круп'яничка*; назва народилася від основи цієї ляльки – торбинки з крупою або пшеницею.

Підросали дівчата та ставали нареченими. Ну як було не зробили матусин оберіг для нареченої – для захисту дівочої краси, здоров'я? Це були ляльки в українських національних костюмах та вівночках. Дівчата й матусі виготовляли ще й *дівчинку-долю* – маленьку лялечку з довгою косою: здавна вважалося, що жінка бере свою силу від землі; лялечка ж черпає силу, спираючись на косу – символ жіночності і жіночого начала; від землі коса вигинається вгору і вперед – назустріч щастю; чим довше коса, тим довша і щасливіша доля дівчини.

Дочкам-нареченим на щасливу долю мати дарувала *ляльки-нерозлучники* – дві ляльки на одній палиці («на одній руці» як символ щасливої родини). Коли молода сім'я проживала окремо, дарували *подвійну ляльку* («Мирове дерево»), щоб жили в мирі та згоді; ще и прив'язували на шийку обом лялечкам *лялечку-немовля* – щоб були дітки в сім'ї. На роковини молодій господині дарували ляльку-помічницю (називали її ще десятиручка, хазяйка, бажаниця, годувальниця), щоб молода господиня встигала все робити – шити, прясти, варити, пекти та за дітьми і господарством наглядати.

«Як час був дітям підростати та вилітати з рідного гніздечка...», мати дарувала ляльку-мотанку, що мала назву *«мати-птаха»* – символ щасливої матері, яка народила і виростила своїх діточок. Материнський оберіг цінували та зберігали все своє подальше життя. Цікава ще одна лялька, яка має назву *баба-дівка*: це лялька-перевертень, що є подвійним символом – дівка до заміжжя і заміжня жінка, яка народила продовжувачку роду – дівку. Виготовляли ще й ляльку-матусю з дитинкою з побажаннями бути молодій жінці гарною мамою.

Історія ляльки на цім не закінчується, бо у кожному регіоні нашої країни існували свої ляльки: панянка-барина (або «наречена»), лялька-бабуна, лялька-подорожниця характерні майже для усіх регіонів України. Однак, не всі ляльки є універсальними для всіх регіонів: так наприклад, ляльки Поділля та ляльки Слобожанщини різнилися технікою виготовлення, формою ляльки, призначенням та ін.

У фундаментальній праці «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу» М. Грушевський дає ґрунтовний опис ляльки-мотанки як дитячої іграшки і способів її творення. Коли читаємо, як виготовляти справжню ляльку-мотанку, то долучаємося до ритуального дійства, в якому кожен крок має певне символічне значення: «Щоб ляльку зробити, спочатку пожують хліба в роті, а з нього виліплять кульку, положать її в полотничку, зав'яжуть, як вузлик, ниткою, сформують голівку, а зверху придушуть, щоб вийшло таке, як очіпок у молодиці чи стрічка в дівки. Як висохне, вив'язують, наче молодицю, хусткою, або, як дівці, вичешуть кіску з прядива і, узявши за лоб, ззаду заплетуть її з кісниками і стрічками. У вузлик-голівку, на місці, де він зв'язаний і де буде у ляльки шия, встромлюють коротеньку паличку або ще більше обмотують її, щоб було за що зачепити сорочечку і крамки, подібні до грудей і живота. Рук немає, лише рукави й уставки приробляють і керсет одягають. Далі на поясі намотують мотузку чи прядива тісно і ним прив'язують спідницю, запаску чи плахту, попередницю чи фартух. Майструючи, співають пісень, дівчата – весільних, а молодиці – «Неньки» абощо» [3, с. 39].

Як вже зазначалось, у кожному регіоні існували свої обряди і традиції, тому їхні атрибути теж набували особливих рис. Сьогодні дослідження специфіки ляльок Полтавщини ретельно вивчають і передають дітям справжні мисткині, знані далеко за межами свого регіону, вони опікуються національним вихованням дітей і долучають їх до декоративно-ужиткового мистецтва. Відродження давнього мистецтва виготовлення ляльки-мотанки стало покликанням і головною справою життя Свирідюк Наталії Олександрівни; особисте бачення казкового світу дитинства відкриває в ляльках Сасенко Тетяна Валентинівна, яка за цією тематикою захистила кандидатську дисертацію, працює доцентом кафедри образотворчого мистецтва і культурології ПДПУ ім. В. Г. Короленка; справжнім майстром різних видів декоративної творчості є Дігтяр Наталія Миколаївна – нині вчитель образотворчого мистецтва у ЗШ № 9 Полтави. Ці люди діляться з молоддю

своїми напрацюваннями, влаштовують майстер-класи, плідно співпрацюють із навчальними закладами. Їхній досвід вивчається і в гуртку *«Чарівне диво»* при Полтавському міському центрі позашкільної освіти, де під нашим керівництвом долучаються до мистецтва виготовлення ляльки-мотанки учні молодшої та основної школи.

Відновлення традицій свого народу – справа копітка і тривала, тому впродовж багатьох років накопичувався наш педагогічний досвід як керівника гуртка і майстрині: дослідження значної кількості ляльок-мотанок різних регіонів, безліч зустрічей з майстрами-лялькарями, видання методичного посібника «З дуже давніх часів і до нашої днини...» [6], де в цікавій формі описано місцевий фольклор, легенди й перекази, технологію виготовлення ляльок-мотанок.

Гурток «Чарівне диво» Центру позашкільної освіти міста Полтави працює за навчальною програмою «Модельвання іграшок і сувенірів» (загальною редакцією Г. А. Шкури, Т. В. Биковського) [7]. Робота в гуртку передбачає вибір вихованцями об'єкта своєї праці – ляльки, у чому допомагають наочні засоби (репродукції й фотографії творів ужиткового мистецтва народних майстрів України, малюнки-схеми послідовності виконання народної ляльки, відео майстер-класів, відвідування художніх виставок, віртуальні подорожі до музеїв тощо).

Молодшим учням пропонуються нескладні у виготовленні ляльки, з мінімальною кількістю деталей, для старшого віку – більш складні змістовно й технологічно вироби. Теоретичний матеріал викладається паралельно з формуванням практичних навичок учнів – засвоєння технічних прийомів ручної роботи з виготовлення народної ляльки. Майстерність учнів розвивається індивідуально на різних рівнях: репродуктивному, репродуктивно-творчому і творчому, оскільки всі три рівні однаково важливі в освітньому процесі. Третя група позашкільного гуртка є різновіковою, що має свої переваги: у такій групі зазвичай відбувається взаємонавчання – більш вмілі і знаючі діти охоче допомагають молодшим засвоїти

певні прийоми, способи виконання різновидів народної ляльки. Тут діє активний метод допомоги «з рук – у руки», що сприяє цікавому творчому спілкуванню.

Завдання керівника гуртка насамперед полягає в тому, щоб зацікавити дитину творчістю, викликати бажання займатися творчою діяльністю на все життя, а вже потім – надати початкових знань і навичок виготовлення української народної ляльки. А тому на заняттях багато ігрової діяльності, театралізацій. Унаслідок учні отримають наступні основні *знання*: про зовнішній вигляд різних видів української народної ляльки; про техніку виконання за традиціями українського народу; про способи декорування виробів; *вміння* застосувати набуті знання на практиці та самостійно виготовити різні види традиційної народної ляльки. Результатом такої роботи є успіхи вихованців гуртка: так, п'ять найкращих робіт – Сидоренко Дарини, Скиби Вероніки, Діяконенко Анни, Магури Мирослави, Сенеченко Станіслава експонуються у виставковій залі та етнографічному музеї ПМ ЦПО, Горбунова Анастасія отримала диплом лауреата першого ступеня в номінації «Декоративно-ужиткове мистецтво» на обласній виставці-конкурсі декоративно-ужиткового та образотворчого мистецтва «Знай і люби свій край».

Плідною є і просвітницька робота гуртка, який співпрацює з обласною бібліотекою імені І. Котляревського, з Полтавським обласним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді, з Полтавським педагогічним університетом імені В. Г. Короленка, з Полтавським ОІПО імені М. В. Остроградського, з депутатом Полтавської міської ради О. Глазовим, заступником голови депутатської комісії з питань розвитку культури.

Традиційно гурток і його керівник є ініціаторами свята-фестивалю «Родинний оберег», де бабусі, працюючи спільно зі своїми онуками, відкривають їм традиції виготовлення ляльки-мотанки, а отже, передають мудрий досвід любові до рідної землі, батьків, природи, надбаний роками.

Пропонуємо долучитися до чарівного дійства виготовлення ляльки-

Фото 1. Беремо квадратний клаптик тканини (30 x 30 см), ножиці, нитки

Фото 2. Для формування голови потрібні: наповнювач – вата чи синтепон, нитка для обмотування і зав'язування вузла

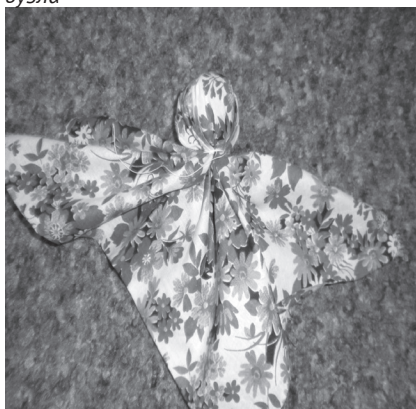

Фото 3. На середину квадратного шматка кладемо наповнювач для голівки і зав'язуємо вузол. Тканину під вузлом складаємо косинкою і з двох кінців робимо ручки: зав'язуємо, підгинаючи кутики тканини

Фото 4. Якщо тканина кольорова, поверх неї накладаємо шматок білої тканини (8 x 8 см) для обличчя і прив'язуємо ниткою

Фото 5. Для формування грудей у центр квадратних клаптиків кладемо наповнювач та зав'язуємо вузликом

Фото 6. Для фартуха беремо клаптик 9 x 9 см, обробляємо краї, прикріплюємо пояс

Фото 7. Прив'язуємо груди вище талії. Обвиваємо тканиною нижню частину тулуба, формуючи спідничку. Надягаємо ляльці начільний обруч та пов'язуємо зверху косинку

Фото 8. На ляльку вдягаємо фартух, на голову пов'язуємо косинку

Фото 9. Оздоблюємо ляльку

мотанки з характерними особливостями Полтавського регіону (фото 1-9).

Висновок. У житті й побуті українців було багато праці – сільськогосподарських робіт, їхній циклічності підпорядковувалися народні свята з різноманітними атрибутами. Визначним атрибутом і символом був і залишається один із різновидів народної іграшки – ганчіряна лялька (лялька-мотанка). Її різновиди (лялька-янголятко, коляда, пасхальна, масляниця, дівчинка-доля, лялька-нерозлучники, подвійна лялька, баба-дівка та ін.) свідчать про те функціональне значення, якого надавали ляльці прадавні українці, що вірили в її силу. Ляльки-талісмани дбайливо зберігалися в сім'ї, передавалися з покоління в покоління разом із традиційними прийомами їх виготовлення. Сучасні діти мають можливість долучитися до мистецтва виготовлення ляльки-мотанки в умовах гурткової роботи на базі позашкільних навчальних закладів. Досвід одного з таких гуртків – «Чарівне диво» при Полтавському міському центрі позашкільної освіти висвітлено нами. Запропонований майстер-клас з виготовлення ляльки-мотанки Полтавщини розрахований на учнів молодшого та середнього шкільного віку (6–12 років).

Подальших розробок потребує дослідження специфіки ляльки-мотанки інших регіонів України, опрацювання технологій роботи з дітьми різного віку з її виготовлення.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Антонович Є. А. Декоративно-прикладне мистецтво / Антонович Є. А., Захарчук-Чугай Р. В., Станкевич М. Є. – Львів : Світ, 1993. – 272 с.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу : етнографічний нарис / Воропай О. – Київ : Оберіг, 1993. – Т. 1. – 456 с.
3. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський. – Київ : Либідь, 2007. – 256 с.
4. Зими́на З. И. Текстильные обрядовые куклы / Зими́на З. И. – Москва : Ладога-100, 2007. – 157 с.
5. Коваленко Т. В. Формування творчої активності молодших школярів засобами української народної іграшки : автореф. на здобуття ступеня к. п. н. зі спеціальності 13.00.02 – теорія та методика навчання образотворчого мистецтва / Т. В. Коваленко. – Київ, 2002. – 20 с.

6. Марцінковська Р. Д. З дуже давніх часів і до нашої днини / Р. Д. Марцінковська. – Полтава : ПМЦПО, 2016. – 36 с.

7. Навчальні програми з позашкільної освіти художньо-естетичного напрямку : вип. 2 / за ред. Биковського Т. В., Шкури Г. А. – Київ : УДЦПО, 2016. – Вип. 2. – 267 с.

8. Я познаю мир. Детская энциклопедия: Игрушки / авт.-сост. Н. Г. Юрина. – Москва : ООО «Фирма Издательство АСТ» ; ЗАО Издательский дом «Семейная библиотека», 1999. – 496 с., ил.

9. Народна лялька. Технологія виготовлення : навч.-метод. посіб. / А. Ф. Шушкевич. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2014. – 200 с.

REFERENCES

1. Antonovych, Ye. A., Zakharchuk-Chuhai, R. V., & Stankevych, M. Ye. (1993). *Dekoratyvno-prykladne mystetstvo* [Decorative and applied art]. Lviv: Svit.
2. Voropai, O. (1993). *Zvychai nashoho narodu: Etnohrafichnyi narys: Vol 1.* [Customs of our people: Ethnographic essay]. Kyiv: Oberih.
3. Hrushevskiy, M. (2007). *Dytyna u zvychaiah i viruvanniakh ukrainskoho narodu* [Child in customs and beliefs of the Ukrainian people]. Kyiv: Lybid.
4. Zimina, Z. I. (2007). *Tekstilnye obriadovye kukly* [Textile ritual dolls]. Moscow: Izdatelstvo «Ladoga-100».
5. Kovalenko, T. V. (2002). *Formuvannya tvorchoi aktyvnosti molodshykh shkolariv zasobamy ukrainskoi narodnoi ihrashky* [Formation of creative activity of primary students by means of Ukrainian folk toys]. (Dissertation Abstract, Kyiv).
6. Martsinkovska, R. D. (2016). *Z duzhe davnikh chasiv i do nashoi dnyny* [From very ancient times to nowadays]. Poltava: PMTsPO.
7. Bykovskiy, T. V., & Shkura, G. A. (Eds.). (2016). *Navchalni prohramy z pozashkilnoi osvity khudozhno-estetychnoho napriamu: Vol 2.* [Educational programs for out-of-school education of the artistic and aesthetic direction]. Kyiv: UDTsPO.
8. Yurin, N. G. (Ed.). (1999). *Ya poznaiu mir. Detskaia entsiklopediia: Igrushki* [I understand the world. Children's encyclopedia: Toys]. Moscow: ООО «Firma Izdatelstvo AST»; ЗАО Izdatelskiy dom «Semeinaia biblioteka».
9. Shushkevych, A.F. (2014). *Narodna lialka. Tekhnolohiia vyhotovlennia* [Folk doll. Manufacturing technology]. Ternopil: Navchalna knyha-Bohdan.

Стаття надійшла до редакції 29.06.2017 р.